

Іван Ярмошик
доктор історичних наук,
доцент, завідувач
кафедри спеціальних історичних
наук та правознавства
Житомирського державного
університету імені Івана Франка

Історія українського козацтва на сторінках „Encyklopedii Kresów”

Серед наукового доробку польської історіографії є значний масив праць, у яких відображені різноманітні проблеми історії України та її регіонів. У них віддзеркалена візія польських науковців соціально-економічних, військово-політичних, культурно-освітніх процесів, які відбувалися на українських теренах. Такий інтерес пояснюється тісним переплетінням історичної долі польських та українських земель від часів середньовіччя. Проблеми українського минулого розглядалися у працях польських авторів починаючи від XVI, століття і особливо впродовж XIX – XX століть. Актуальність їх аналізу, залучення до наукового обігу в сучасній вітчизняній історіографії зумовлюється логікою розвитку історичної науки в Україні, та активними польсько-українськими культурними та науковими стосунками.

Для розуміння сучасних поглядів польської історичної науки на проблеми України важливим є знайомство зі статтями „Encyklopedii Kresów”[1]. У вступному слові від видавця у ній наголошується, що поняття „креси” авторами розглядалося як дуже об’ємне, не лише як географічно-історичний термін, який протягом століття піддався значними змінам, але перш за все як культурний простір наповнений міфологічним і емоційним змістом. Цей термін від середини XIX століття прийнято пов’язувати зі східним пограниччям давньої Речі Посполитої. Сюди входять українські („ukrainne”) землі приєднані („przyłączone”) до Польщі після експансії на Русі

у XIV столітті, внаслідок унії з Литвою [2] між Бугом та Німаном на заході і Дніпром та Двіною на Сході, які були втрачені після поділів Польщі. Після другої світової до поняття „креси” увійшли Східна Галичина і Львів. Такими є територіальні межі, згідно яких віддзеркалює історичні проблеми згадана „Encyklopedia...” .

Ця територія, яка об'єднана спільною долею ніколи не була одноманітною в етнічному складі та релігійному відношенні. Первісно була заселена русинами і литвинами, потім притягнула до себе поляків, євреїв, вірменів, татар, німців, чехів та представників інших націй. У цьому казані народів, провідну в культурному відношенні роль, на думку авторів передмови, відіграв польський елемент. Звідси і та зацікавленість, яка призвела до появи цієї праці, завданням якої є роз'яснити загадки недавньої історії.

На сторінках „Encyklopedii...” зустрічаємо багато статей присвячених різним проблемам української історії від часів Київської Русі до сучасності. У тому числі поважне місце займають матеріали з історії українських козаків. Тут можна виділити групу статей, які висвітлюють загальні проблеми козацтва, значну кількість становлять гасла присвячені видним діячам, можна виокремити ряд заміток про місцевості, пов'язані з відомими військово-політичними подіями.

„Encyklopedia...” трактує козаків як групу вільної людності XV – XVIII ст, які розвивали свою організацію на південно-східних землях Речі Посполитої. Назва пояснюється від турецького слова як людина вільна, авантюрист, бродяга. Першими козаками вважаються селяни, які втікали на низ Дніпра. Окрім русинів, які становили серед них 80% тут були також поляки, молдаване, німці, татари та інші, всього 22 народності. Займалися вони всілякими промислами: обробкою землі, торгівлею, мисливством, рибальством і спочатку їх називали добичниками або уходниками, а від середини XVI ст. повсюдно називалися козаками. (s.211-212).

Автори кількох гасел наголошують на демократичних традиціях у середовищі козацтва, серед яких панувала рівність, виборність старшини у тому числі і кошового атамана, повноваження якого на час військової виправи були диктаторськими, а по її закінченню припинялися. (s.22).

Увагу приділено ставленню козаків до релігії, наголошується, що вони лише на початку XVII ст. пов'язалися (“związali się”) із православ'ям, зокрема у 1620 р. єрусалимський патріарх Феофан III відновив під захистом козацького війська православну ієрархію в Києві, а у 1632 р. із Січі вигнано католиків.

Однак „Encyklopedia...” наголошує, що релігійність козаків носила обрядовий характер і тому їх часто вважали за невірних (“bezwyznańców”). Акцентується також на тому факті, що Річ Посполита, охоче використовувала козаків у численних війнах, зокрема з Москвою 1609-1611 р.р., 1617-1618 р.р., 1632-1634; з Туреччиною 1621, 1633 Швецією 1601-1603. Постійні виправи козаків на турецькі поселення не раз загострювали стосунки Речі Посполитої з Портою, що було одною з причин Цецорської поразки 1620 р. і Хотинської війни 1621 р.

Серед козацьких персоналій найбільшу за обсягом статтю присвячено Б.Хмельницькому. Коротко висвітлено основні події його життєвого шляху до 1648 р. У ній акцентується на таких важливих положеннях, які стосуються особи Б. Хмельницького:

а) його лояльність Речі Посполитій до 1647 р. (до наїзду Д.Чаплінського на хутір Суботів), безпосередньою причиною початку „ребелії” названа заборона йому організації походу та Турцію наприкінці 1647 р.

б) проголошення ним на початку 1649 року ідеї утворення окремої української держави, якій (ідеї) він залишився вірним до кінця свого життя.

в) „сам збудував державу” (“sam zbudował państwo”) спираючись на структури запорізького війська, яке мало добру артилерію, озброєння. Уряд творила козацька старшина, з чіткою адміністративно-територіальною

структурою. Підкреслено, що урядовий апарат гетьман творив „від нуля” („od zera”);

г) антифеодальна спрямованість повстання, заслуга чого теж належить Б. Хмельницькому;

д) до помилок Б. Хмельницького віднесено піддання Москві у 1654 році і відхилення у 1655 році угоди, запропонованої Річчю Посполитою на вигідніших умовах;

ж) сини не оправдали його сподівань, а Україна була заслабкою, щоб утримати самостійність;

з) висунута ним, ідея самостійної України вже ніколи не згасала. На Лівобережжі під владою Москви понад століття після смерті Б.Хмельницького існувала напівсамостійна Гетьманщина, де козаки і селяни втішалися свободою („ciesz yli się swobodą”)

е) Б.Хмельницький був найвидатнішим європейським політиком свого часу (s.71-72).

Тобто в даному випадку ми маємо цілком позитивний образ Б.Хмельницького у сучасній енциклопедії. Хоч в багаторічній польській історіографії, як і в творах художньої літератури, було досить багато праць, де наголошувалося лише на негативних рисах Б.Хмельницького як особистих так і як державного діяча – „руйнівника Вітчизни”, який призвів до домової війни, п’яниці і т.д.

Серед іншого в „Encyklopedii Kresów” знаходимо невеличку замітку і про Даніеля Чаплінського, Королівського ротмістра, управляючого українськими маєтками А. Конєцпольського, який увійшов в історію завдяки його конфлікту з Б.Хмельницьким, потім утік від нього, брав участь у битвах під Збаражем, Берестечком, Жванцем, помер після 1653 р. Наводяться слова Богдана Хмельницького, який називав Д.Чаплінського злодієм, обманщиком, п’яницею і зрадником (s.82).

Ряд гасел присвячені найближчим соратникам Б.Хмельницького. Позитивні відгуки знаходимо про І.Богуна (s.49), М.Кривоноса (с.221), які

користувалися великим авторитетом серед козацтва. Особливо відзначено військовий талант полковника Мартина Небаби (s. 304), якого високо оцінив його переможець „найкращий на той час воєначальник Я. Радзівіл”.

Іван Виговський (s. 531) охарактеризований як шляхтич і керівник козацтва після смерті Б.Хмельницького, який протягом 1657-1659 років держав булаву козацького гетьмана, але змушений був залишити посаду через зростання серед козаків антипольських настроїв. Звертає увагу, що він не названий гетьманом, а лише „держав булаву козацького гетьмана („dzierżył byławę hetmana kozackiego”).

Негативні характеристики знаходимо на деяких інших українських гетьманів. Так І.Брюховецький названий облудним демагогом, прихильником Росії, який погодився на обмеження українських прав, через що втратив рештки авторитету серед козаків і був забитий киями (s. 60). М.Ханенко був типовим кар’єристом, який дбав лише про власні інтереси (s.69). Таким же типовим кар’єристом, транжирою названо і гетьмана Павла Тетерю, який турбувався про маєтки в Москві, а в Польщі перейшов у католицизм (s.478).

Більш позитивні характеристики знаходимо про П.Конашевича-Сагайдачного, як речника польських інтересів серед козацтва (s.198) та П.Дорошенка як борця за об’єднання України та її незалежнення від Польщі та Росії за допомогою Туреччини (s. 101).

На сторінках „Енциклопедії...” є нариси про населенні пункти України. У багатьох із них через історію сіл та містечок висловлені погляди та дані оцінки військових подій, які були пов’язані з ними. Привертають увагу замітки про Берестечко, Батог, Жовті Води, Корсунь, Пилявці, Старокостянтинів та інші. Відмічається, що під Жовтими Водами Б.Хмельницький отримав першу перемогу над коронними військами, зокрема над передовими загонами, якими погано (“zle”) командував С.Потоцький (s. 554). Битва під Пилявцями потрактована як „місце ганебної поразки польських військ”, до того ж це була коронна армія, яка складалася з добре вимуштрованих воїнів (s. 345).

У гаслах „Starokonstantynów” (s. 442) та „Krzywonos Maksym” (s. 221) згадується битва під Старокостянтинівом влітку 1648 р. Тут наголошується на тому факті, що в польській історичній літературі цю подію традиційно показують як перемогу поляків. Однак в дійсності військо Я. Вишневецького поспішно відступило на захід (s. 221), хоч і козаки теж відійшли в глиб України. Тобто тут автори уникають чіткого висновку про наслідки цієї битви. Нагадаємо, що в українській історіографії ця битва вважається безперечно виграною військами М. Кривоноса [3].

Доля битви під Берестечком (28-30 VI), на думку автора статті в „Encyklopedii...”, вирішилася на третій день, завдяки застосуванню Яном Казимиром шведського бойового порядку. Понісши значні втрати, татари втекли з поля бою, захопивши з собою Б.Хмельницького. Після невдалих штурмів, 10. VII. Поляки, скориставшись панікою в козацькому таборі, доконали битву. Кампанія завершилася, не вигідною для козаків, Білоцерківською угодою (s. 35). Однак ця угода була зірвана після розгрому Б.Хмельницьким у червні 1652 р польського війська під Батогом. Ця поразка змусила поляків на сеймі, скликаному Яном Казимиром, прийняти рішення про реформування війська (s. 29).

В одній статті неможливо проаналізувати всі аспекти польського бачення козацького минулого, які віддзеркалені на сторінках „Encyklopedii Kresów”. Вони важливі тим, що відображають еволюцію поглядів істориків Польщі на українське козацтво та сучасний стан вивчення цих проблем польською історіографією. Не всі вони можуть сприйматися як незаперечні, однак повинні враховуватися в сучасних дослідженнях козацької проблематики в Україні.

Джерела та література

1. Encyklopedia Kresów. – Kraków, [б.р.] – 558 s.
2. Ibidem. – S. 5.

3. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – Львів: „Світ”, 1990. – С. 87; Смолій В.А. Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К., „Либідь”, 1995. – С.141.